

את והב בסופה וסערה

הנצי"ב, מהר"ש מוהליבר והמושבה עקרון בפולמוס שמיטת תרמ"ט

- א. המושבה עקרון - עין הסערה
- ב. 'ותלהט מוסדי הרים' - התנגדות הנצי"ב להיתר המכירה
- ג. 'תאכל ארץ ויבולה' - מרד האיכרים במושבה עקרון נגד פקודת הברון
- ד. 'ואחר הרעש אש'
- ה. 'ונחה שקטה הארץ' - פניית הר"ש לנצי"ב

א. המושבה עקרון - עין הסערה

תולדות הישוב החדש והמאבקים לטשטש את דמותו הרוחנית כרוכים בתולדות שנת השמיטה שפקדה את הישוב בשנת תרמ"ט, ואת סיפור תולדות מאבק השמיטה צריך להתחיל בתולדות המושבה עקרון שנטלה בו תפקיד מרכזי¹.

בשנת השמיטה תרמ"ב, בעוד שהארץ שקטה ושבתה את שבתה, נזרעו הזרעים צמחו וגדלו עד כי בסיבתם נעשתה כל הגולה כמדורת אש בשמיטה הבאה. באותה עת עוד הצליח רבי שמואל מוהליבר לשכנע את באי כוחו של הברון רוטשילד לערוך פגישה ביניהם. מטרתו הייתה להשפיע על הברון לממן את עלייתם של איכרים יהודים דתיים מרוסיה, ולייסד מושבה דתית עבורם. תוך זמן קצר התוכנית יצאה מן הכח אל הפועל, ונוסדה המושבה עקרון, שכיום מוכרת יותר בשמה הרשמי מזכרת בתיה, על שם אמו של הברון רוטשילד.

הכל הלך על מכונו, והשקעותיו של הברון החלו להניב פירות בפריחת המושבה עקרון. אבל כל זה נפסק בהגיע שמיטת תרמ"ט. שנה לפני כן נתעוררה שאלת היתר המכירה ע"י פועלי ועסקני חובבי ציון². הם השפיעו על הרבנים שהשתייכו לחובבי ציון, ובראשם הרב מוהליבר, לפעול למציאת היתר הלכתי כדי לאפשר לאיכרים שעיבדו קרקעות במושבות שתחת חסותו של הברון להמשיך בעבודתם בשמיטה כמדי שנה בשנה. לאחר מאמצים רבים השיגו רבני חובבי ציון את מטרותם, ולקראת

1 את רוב המידע שבמאמר זה שאבתי מספרו המצויין (באנגלית) של מר סם פינקל *Rebels in the Holy Land*, (2012), להלן: פינקל.

2 מעורבתו של הברון עצמו בלחץ להשגת היתר המכירה מוטלת בספק. מצד אחד טענו באי כוחו שהוא אילץ אותם לכך, ומאידך יש עדויות שהוא היה מוכן לשמור את פקודת הרבנים לשמור שמיטה כהלכתה בחפץ לב (פינקל עמ' 420 הע' 390).

קִיץ תרמ"ח הוציאו רי"א ספקטור מקובנה ועוד רבנים היתר חלקי למכירת קרקעות לגוי כדי לפוטרו מחיובי השמיטה.³

ב. 'ותלהט מוסדי הרים' - התנגדות הנצי"ב להיתר המכירה

מיד עם פרסום ההיתר נתעורר פולמוס גדול נגדו, שהדים ממנו נשמעים עד היום. רבני הישוב הישן ראו כעלבון גדול את התערבותם של רבני חו"ל בעניין שמצוי באחריותם, והם הוציאו כרוז אחר כרוז כדי לשלול את היתר המכירה. גם כמה מגדולי רבני הגולה יצאו במחאה נגד היתר המכירה. כצפוי, קווי המאבק נמתחו בין התומכים ברעיון שיבת ציון למתנגדים לו, הללו מיימינים והללו משמאילים. אמנם יוצא מן הכלל היה הנצי"ב, שלמרות שחיבתו לתנועת חובבי ציון לא פסקה עד יומו האחרון הוא הצטער מאוד על כך שרבנים היתרו את העבודה בשביעית בעזרת מכירת הקרקע לגוי. את רגשותיו בעת שנודע לו לראשונה על היתר המכירה מתאר לנו עד ראייה, הסופר יעקב מרק:

בשנת תרמ"ח, עת שהנצי"ב הלך למרחצאות שבליבוי (עיר בלטביה), יצא היתר מכמה רבנים כדי שהאיכרים (הקאלאניסטען) בא"י יוכלו לעבוד בשביעית. היה להנצי"ב עוגמת נפש גדולה מזה, ואני זוכר איך שהוא, בעיניים דומעות, הסתובב בחדרו והתאונן "געוואלד, איך אפשר ליתן היתר לעבודה בשביעית? התורה קוראת לה שבת, כלום אפשר לעבוד בשבת?"⁴

הנצי"ב אכן כתב תשובה בה הבהיר את עמדתו נגד היתר המכירה, והיא נדפסה בתשובותיו (ח"ב סימן נז). הוא גם פעל לאסוף תרומות להחזקת האיכרים שומרי השביעית בשמיטה, ובעיצומה של שנת השמיטה כתב איגרת למנהלי אגודת חובבי ציון שממנה נוכל לעמוד על דעתו בנוגע לסמכות ההיתר:

אם בידכם לעמוד לעזר ביחוד לשומרי שביעית אשריכם, ובזכות זה תזכו לשמור קדושת הארץ במהרה בימינו אמן. ואל תמשכו את דעתכם עם המשתדלים לחלל קדושת שביעית ומתלוצצים ברוגז ושחוק באין נחת, ולשונם מהלך בתבל על גאוני ירושלים תוב"ב.⁵ סורו מהמון דבריהם

3 כמה תשובות שמהן ניתן להבין את תהליך סידור ההיתר בידי רי"א נדפסו בסוף כרך 'תשובות רבנו יצחק אלחנן' (מכון י-ם תש"ע).

4 גדולים פון אונזער צייט (ניו יורק תרפ"ז) עמ' 50, מתורגם מידיש. וכעין זה בתרגומו של הספר לעברית 'במחיצתם של גדולי הדור' (ירושלים תשי"ח) עמ' 45.

5 רמז לעיתונים שטענו שמגמתם של גאוני ירושלים היא להחרים את הישוב החדש ולהשאיר את מוסד החלוקה כנהוג בישוב הישן. סקירה מפורטת על העיתונים ומבטם השונה בפולמוס השמיטה נמצאת אצל פינקל עמ' 367-359.

ומהמונם. אם תשמעו מרחוק כי איזה קולוניה עובדים את הארץ על פי היתר הגאונים יחיו אל תשימו לב, כי אכף עליהם פיהם⁶. ואם תשמעו כי שומרים את קדושת הארץ תחזקו את ידיהם ותטיבו לבם וטוב לכם⁷.

ג. 'ותאכל ארץ ויבולה' – מרד האיכרים במושבה עקרון נגד פקודת הברון

נציגי הברון שמחו על היתר המכירה ומיהרו לפרסמו במושבות. שליחים מיוחדים הגיעו למושבות שנתמכו ע"י הברון, והודיעו על פקודת הברון שהמושבות יפעלו על פי ההיתר. אולם תושבי המושבה עקרון לא אבו שמוע, ובחרו ללכת אחר פסק ההלכה של רבני ירושלים ולשמור שמיטה בלי פשרות. הסכסוך הלך וגבר עד שפקידי הברון הודיעו לתושבי עקרון שהם חייבים להכריע, או שייענו לדרישת הברון ויעבדו את הקרקע בשביעית על פי ההיתר, או שהברון לא יתמוך בהם עוד, האדמה תחזור אליו ותושביה יגורשו ממנה. אולם התושבים עמדו בעוז במרדם ולא שוכנעו להשתמש בהיתר המכירה. צעד זה עורר רעש גדול בעולם היהודי, והעיתונות דאז הייתה מלאה דברי בלע נגד תושבי עקרון. במקביל פעלו פקידי הברון בדרכים שונות כדי לדכא את רוחם של התושבים ולאצם לקבל את ההיתר ולחזור לעבודה, אולם כל המאמצים להזיז את העקרונים מדעתם לא צלחו, ובמושבה עקרון שבתה הארץ את שבתה בלי היתר מכירה.

מחיר גבוה שילמו העקרונים בגלל סירובם לסור למשמעת הברון ופקידיו. הברון הפסיק את תמיכתו בהם, ומצבם הכלכלי ירד פלאים וגם בריאותם התרופפה. אבל מכה גדולה יותר הם ספגו ברושם הרע שנתקבל עליהם בעולם היהודי, כאילו הם מרדנים ועצלנים. לא רק הברון, אלא גם מנהלי חובבי ציון ויתר העסקנים שהיו עוזריהם בעבר הפנו אליהם עורף, ולא רצו יותר להתעניין בהם ולהיטיב את מצבם כדי שיחזיקו מעמד להבא.

בלית ברירה פנו התושבים לנצי"ב שיבוא לעזרתם. הוא נענה לבקשתם, ולקראת סוף שנת השמיטה הוא ערך מכתב לרש"י פין, מראשי חובבי ציון בוויילנה, ובו ביקשו שלא לדבר סרה על התושבים מעקרון כי באמונה הם עושים ע"פ הוראת רבני ירושלים הקרובה להם⁸.

6 ע"פ משלי טז, כו. ור"ל שאע"פ שיש כמה איכרים שסומכים על היתר לא תלמדו מהם, כי הם עושים כך מחמת דוחקם הגדול.

7 אמרי חיים (תל אביב תרפ"ט) עמ' 223.

8 המכתב נדפס בתוך כתבים לתולדות חיבת ציון בעריכת אלתר דרויאנוב ח"ב (אודסה תרצ"ב) עמ' תשנה.

ד. 'ואחר הרעש אש'

גם אחרי שנת השמיטה לא קמה הסערה לדממה. פקידי הברון איימו על התושבים בעקרון שאין הברון מוכן לחזור ולתמוך בידם אלא אם כן יחתמו שהם שכירים ואריסים על קרקע השייכת לברון. הצעה זו הייתה לצנינים בעיניהם של העקרונים, וגם בגולה נחלקו דעות תומכיהם אם עליהם לקבל את ההצעה הזו או לא. היו שחששו שאם יסכימו התושבים להגדיר את עצמם כשכירים ולא כתושבים לא יצליח מעשה ההתיישבות, ורק עם תחושה של איש תחת תאנתו ואיש תחת גפנו יוכלו העובדים להפיק רצון מאת האדמה כדי שתתן יבולה.

ומה עם הרב מוהליבר? התערבותו בעד תושבי עקרון השאירה אותו קרח מכאן ומכאן. הרי הוא זה אשר סלל את הדרך להיתר המכירה מתוך דאגה לקיומו של היישוב החדש, ולדעתו ההיתר נצרך כדי שהיישוב החדש לא ימוטו אשוריו בשנת השמיטה. אבל משום שמתיישבי עקרון לא שמעו בקולו ולא סמכו על היתר המכירה גדל הסיכוי שכל תוכנית יישוב הארץ בתושבים דתיים תימוט. גם הברון שפך עליו חמתו. בעיצומו של הפולמוס ניסה הברון פעם אחר פעם להכניס את הרב מוהליבר לתוך המאבק כדי לאלץ את התושבים לפעול ע"פ ההיתר, אך כל דרישותיו מהרב מוהליבר לא נענו בתשובה כלשהי. רק לאחר שנת השמיטה פנה הר"ש לברון וביקש ממנו שיעבור על פשעם של תושבי עקרון וימחול להם. אולם קריאה זו לא רק שלא השיגה את מטרתה אלא שלמקרא בקשתו חמת הברון בערה בו. במכתב שנועד לר"ש התלונן הברון נגד התושבים ונגד הר"ש, ובו הוא הודיע לו על רצונו לנתק את תושבי עקרון מעל אדמתם.

לימים גילה נכדו של הר"ש את סיבת התנהגותו של הר"ש במשך ימים קשים אלו. הוא מסר שהרב מוהליבר הבין לרוחם של התושבים שכל הרוחות לא יזיזו אותם להכריח אותם לעבוד בשביעית, וידע שאם הוא יגיד לברון שלא הצליח לשכנעם לחזור בהם תכלה עליהם הרעה מצידו של הברון, והוא לא יסכים בשום פנים ואופן לסלוח להם. עקב כך גמר בדעתו לא לענות לברון דבר, כדי שהברון יאשים אותו וישים אותו מטרה לחיציו, ובכך הוא יגן בגופו על התושבים הסרבנים⁹.

ה. 'ונחה שקטה הארץ' - פניית הר"ש לנצי"ב

לסיום נביא מכתב שכתב ר"ש מוהליבר לנצי"ב, כנראה במענה על התעניינות הנצי"ב במצבם של העקרונים¹⁰. במכתב זה מבקש ר"ש מהנצי"ב שיפעל אצל

9 ראה פינקל עמ' 218-217.

10 המכתב נדפס לראשונה ב'ספר שמואל' (תרפ"ג) עמ' קג.

העקרונים שישבו אל חיק פטרונם ויבקשו ממנו מחילה, אולי יתעשת ויתמוך בידם כבראשונה. לא נודע אם אכן כך עשה הנצי"ב, אבל למעשה ידוע שהתושבים אכן חילו את פני הברון והתחננו על נפשם בבקשה שיסלח להם, ולבסוף איסתייע מילתא שהוא ריחם עליהם והחזיק בידם עד שהצליחו שוב לעמוד על רגליהם. מכתב זה מראה לנו איך שני גדולי הדור שעמדו בשני צידי המערכה בפולמוס ההלכתי פעלו יחד להטבת מצבם של מתיישי עקרון בלי לחשוב על מעמדם הפוליטי. תלמידי חכמים אכן מנגחים זה את זה בהלכה, אבל הם גם מרבים שלום בעולם. במיוחד בולטת לטובה מהמכתב דמותו של הרב מוהליבר. לא שמענו עד עתה שהוא התערב בשיפור מצבם של העקרונים אחרי שהפנו לו עורף וסירבו לסמוך על היתר המכירה, ומכתב זה מלמדנו שלא חש לכבודו כלל, אלא אדרבה צר היה לו בצרתם והוא דאג להיטיב את מצבם.

בעזה"י, עש"ק טו"ב אלול תרמ"ט

כבוד ידיד ה' וידיד נפשי הרב הגאון הגדול הצדיק המפורסם פאר דורינו כקש"ת מוהר"נ צבי יהודא ברלין האב"ד ור"מ דק"ק וואלאזין, רב שלום וברכה. אחר דרישת שלומו הטוב.

בדבר איכרי עקרון צדק מעכ"ת כי לנסוע לאסוף מעות עבורם או אף לאסוף אסיפות בשביל נדבות אינו טוב לפניהם. ולפי דעתי הוא רעה גדולה לפניהם, כי הנדבות יגרמו רק שיפנו עורף להנדיב וישמעו בקול המסיתים, ויסמכו על הנדבות אשר הם רק כענן בוקר ואף לחיי שעה לא יספיקו, ואיך יעזבו מקור מים לילך אחרי בארות נשברים?

וצייתי להעתיק את שני המכתבים שקבלתי מפאריש מהרב צדוק כהן ומ"ה ערלאנגער, והנני מסגירם פה למען ידע מעכ"ת כי לא כצעקתם הבאה כן הוא. ולפי דעתי טוב וישר שיכתוב להם מעכ"ת עצתו אמונה שימלאו את רצון הנדיב אשר הטיב עמהן באין שיעור וגבול, ובלי ספק לא יטשם גם לימים הבאים.

בדבר החזקת הישיבה הרמה דוואלאזין, הן מה שיהיה באפשרי לא אמנע מלעשות ולעזור בזה.

והנני ידידו הדוש"ת מברכו בכו"ח טובה לריש שתא הבע"ל לאלתר בספרן של צדיקים לחיים וברכה בריות גופא ואורך ימים ושיבה טובה. שמואל בהרב מוהר"ל מאהליווער